

TURLI XIL MATNLARDA METAFORALARNING KOGNITIV XUSUIYATLARI

Raximova Umida Saliyevna

*Urganch Ranch texnologiya universiteti, dotsent
v.b., PhD*

Raximova Dinara Maxmudovna

*Urganch Ranch texnologiya universiteti
magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqola metaforalarning nafaqat tilda, balki ijtimoiy va madaniy kontekstda ham o'zgarishlarga asoslanganligini misollar orqali yoritib beradi. Shu bilan birga, metaforalarning leksik, semantik va pragmatik aspektlarini tadqiq qilish orqali ularning ijtimoiy, madaniy va psixologik jihatlariga oid yangi tushunchalarni aniqlaydi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, metafora, leksik, semantik, pragmatik aspekt, iboralar, psixologik, madaniy kontekst,

Kirish

Metaforani tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganish, uning til tizimidagi o'rni, tuzilishi va semantikasini aniqlash borasida ko'pgina tadqiqotlar olib borilgan. Metaforaning asosiy vazifasi— bu bir narsani yoki tushunchani boshqasi bilan solishtirish orqali tushuntirish usuli bo'lib, u ko'pincha tasavvurni va hissiyotlarni ifodalashda qo'llaniladi. Metafora ushbu tushunchani anglashni osonlashtiradi va tasavvur qilishni kuchaytiradi. Metafora yordamida abstrakt, murakkab yoki qiyin tushunchalar aniqroq va tasviriyroq tarzda ifodalanadi. Metaforalar, o'zining leksik jihatidan, tilning boy va tasavvurni ifodalovchi stilistik vositadir. Leksik tizimda metaforalarning ishlatilishi yangi so'zlar va iboralar yaratish, mavjud so'zlarga yangi ma'nolar yuklash orqali tilni rivojlantiradi. Ingliz tilida metaforalarning lingvistik tahlili orqali, ularning qanday ishlatilishi, mazmuni va ular orqali qanday ijtimoiy yoki madaniy ma'nolar ifodalanganini o'rganish mumkin.

Metafora tilning ijtimoiy, madaniy, psixologik va lingvistik jihatlaridan ko'plab ma'nolarni etkazishda ishlatiladi. Ingliz tilida metaforalarning o'rni, nafaqat tilning o'zini, balki uni qo'llagan insonlarning fikrlash tarzlarini, madaniyatini va tushuncha shakllarini ham yoritadi. Metaforalar badiiy adabiyotda, kundalik suhbatlarda, ilmiy va professional yozuvlarda keng qo'llaniladi.

Tahlil:

Metaphorlar (metaphors) haqida yozgan ingliz tilshunoslari ko'plab kitoblarda bu til vositalarining ahamiyati va funksiyalarini tadqiq etgan. Quyidagi ingliz tilshunoslari va ularning metaphorlar haqidagi fikrlari bu sohada muhim hisoblanadi:

Jeorj Lakof va Mark Jonson – *Metaphors We Live By* (1980) kitobida metaforalarni faqat adabiy tilning yoki san'atning qismi deb emas, balki kundalik hayotimizda faol ishlatiladigan til vositasi

sifatida tahlil qilganlar. Ular: “Metaforalar faqat so‘zlarning ifodalash vositasi emas, balki insonlarning dunyoqarashi, tushunchalari va hissiyotlari bilan bog‘liq. Ularning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, ko‘plab abstrakt tushunchalar, masalan, vaqt, his-tuyg‘ular va anglashlar, konkret narsalar va faoliyatlar orqali “xaritalanadi” yoki “tanlanadi”, bu esa metafora orqali namoyon bo‘ladi” deb shunday xulosa qilishgan¹.

Ivor Armstrong Richards – *The Philosophy of Rhetoric* kitobida metaforalarni tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq qilgan. U metafora oddiy so‘zlar orqali boshqacha ma’nolar yaratish imkonini berishini va bu jarayonning tilning rivojlanishida muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi². Richards, shuningdek, metaforani tilning estetik va ma’nolarini kengaytiradigan vosita sifatida ko‘rgan.

Maks Blak o‘zining *More about metaphor* kitobida, metaforalarni til va tafakkur o‘rtasidagi aloqaning muhim qismi deb hisoblagan. U metaforalarning ikki xil asosiy turini ajratib ko‘rsatadi: “tabiiy” metaforalar (oddiy, aniq va keng tarqalgan) va “murakkab” metaforalar (yangi, original va adabiy metaforalar). Black, shuningdek, metaforani faqat tilni bezash vositasi sifatida emas, balki bilim olish jarayonida muhim rol o‘ynaydigan element sifatida ko‘rgan³.

Kennes Burk – *A Rhetoric of Motives* (1950) Kennes Burk o‘zining *A Rhetoric of Motives* kitobida metaforalarni odamlar o‘rtasidagi munosabatlar va ijtimoiy aloqalar nuqtai nazaridan tahlil qiladi. U metaforalarni insonga qarashlar va motivatsiyalarni tushunish va ifodalashda muhim vosita sifatida ko‘rgan. Burke, shuningdek, “rhetorical metaphor” (retorik metafora) tushunchasini taklif qilib, uning tilshunoslikda va kommunikatsiyada qanday ishlashini o‘rgangan⁴.

Roman Jakobson – *Linguistics and Poetics* (1960) Roman Jakobson o‘zining “Linguistics and Poetics” kitobida metaforalarni poetik va retorik tilning asosiy komponenti sifatida tahlil qilgan. U metaforalarni tilning poetik funksiyasini anglashda, so‘zlarning o‘zgacha va chuqur ma’nolarini yaratishda muhim vosita deb hisoblaydi. Jakobsonning fikriga ko‘ra, metafora tilni san’at va estetik nuqtai nazaridan kuchaytiradi⁵.

Bu tilshunoslarning barcha asarlari va tahlillari, metaforalar tilning asosiy tuzilmalari sifatida qanday ishlashini va ular orqali insonlarning dunyoqarashi, tajribalari va his-tuyg‘ulari qanday ifodalanishini tushunishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi:

Ba’zi metaforalar vaqt o‘tishi bilan leksiklashadi, ya’ni ular nafaqat stilistik vosita sifatida qoladi, doimiy so‘zlar yoki iboralarga aylanadi. Masalan: “to kick the bucket” (o‘lish), “to break the ice” (qattiq holatni yumshatish), “a bright future” (yorqin kelajak) kabi ifodalar leksikallashgan metaforalardir. Metaforalarning leksik tizimdagi o‘rni, ularning semantikaga ta’sirini o‘z ichiga oladi. Metafora, til orqali murakkab va abstrakt tushunchalarni aniqroq tushuntirish imkoniyatini yaratadi. Ingliz tilida metaforalar odatda manfiy va musbat (yozma va og‘zaki) ifodalar sifatida o‘zgaradi. Misol uchun, “Time is money” (Vaqt bu pul) metaforasida vaqtning qiymati va uning samarali ishlatilishi pulga o‘xshatilgan. Bu yerda “time” (vaqt) va “money” (pul) so‘zlari bir-biriga solishtirilgan. Bu metaforaning yuzaki ko‘rinishidir, ya’ni u qanday so‘zlardan tashkil topganini aniqlash. Agarda ushbu

¹ George Lakoff. Mark. *Metaphors We Live By*. Johnson University of California press. London, - 2003. – 193 p.

² Richards I. A. *The Philosophy of Rhetoric // Philosophical perspectives on metaphor / by M. Johnson*. - Minneapolis : University of Minnesota Press, 1981. -P. 48-62.

³ Black M. *More about metaphor // Metaphor and thought / by A. Ortony*. - 2nd ed. -Cambridge, 1993. - P. 19-41.

⁴ Kenneth Burk. *A Rhetoric of Motives*. University of California press. Berkeley and Los Angeles. 1969. -177 p.

⁵ Roman Jakobson. *Linguistics and Poetics*. The Harvard university press Cambridge, Massachusetts London, England, - 1987. – 216 p.

metaforani chuqurroq tahlilga tortadigan bo'lsak, vaqt va pulning qadri va ahamiyati o'rtasidagi o'xshashlikni kuzatamiz.

Tilshunos Lakof va Jonsonning (1980) "Metaphors We Live By" kitobida ilgari surilganidek, metaforalarning til va fikrlash tizimidagi o'rni, ularning nafaqat adabiy vosita, balki insonlar dunyoni qanday tasavvur qilishi va tushunishi haqida o'zining konseptual nazariyasini taqdim etganlar. Masalan, "Argument is War" (bahs urushga o'xshaydi) kabi metaforalar ijtimoiy hayotda qanday fikrlash va muomala qilishni aks ettiradi.

Metafora tilda faqat grammatika va leksika sifatida ishlashdan tashqari, insonlarning ijtimoiy va madaniy qadriyatlarini ifodalashda ham katta rol o'ynaydi. Ingliz tilidagi metaforalar ko'pincha milliy va madaniy xususiyatlarni aks ettiradi.

Metaforalar ko'pincha ma'lum bir madaniy yoki tarixiy kontekstdan kelib chiqqan. Misol uchun, ingliz tilidagi "American Dream" (Amerika orzusi) metaforasi amerikaliklarning erkinlik va muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini tasvirlaydi, bu esa amerika madaniyatining markaziy qadriyatlarini aks ettiradi. Metaforalar insonlarning o'zaro munosabatlarini ifodalashda yordam beradi: "a man of iron will" (temir irodali erkak) yoki "a heart of gold" (oltin yurak)⁶ kabi iboralar ijtimoiy qadriyatlar va inson xususiyatlarini aks ettiradi.

Tahlil va natijalar:

Metaforalar ilmiy va professional tilda ham katta o'ringa ega bo'lib, ular nafaqat fikrni aniqroq va samarali etkazishda, balki murakkab tushunchalarni oddiy tarzda tushuntirishda ham qo'llaniladi. Ko'plab ilmiy va texnik tushunchalar metaforalarning yordamida tasvirlanadi. Masalan, "The mind is a computer" (ong kompyuterga o'xshaydi) yoki "The brain is a network" (miya tarmoqqa o'xshaydi) kabi tasavvurlar bizning ongimizni va miya faoliyatini tushuntirishda qo'llaniladi. Metaforalar siyosat va reklama sohalarida ham faol ishlatiladi, chunki ular keng auditoriyaga ma'lumotni ta'sirli tarzda etkazishga yordam beradi. Masalan, "The economy is a car" (iqtisodiyot avtomobilga o'xshaydi) — bu metafora iqtisodiy jarayonlarning ishlashini va ularga qanday ta'sir qilish mumkinligini tushuntirish uchun ishlatiladi.

Metafora, shuningdek, insonning psixologik holatini va hissiyotlarini ifodalashda katta rol o'ynaydi. Insonlar ko'pincha o'zining ichki holatini va dunyoqarashini tasvirlashda metaforalardan foydalanadilar. Metaforalar yordamida insonlar o'zlarining his-tuyg'ularini ifodalashadi. Masalan, "I have a storm in my mind" (xayolimda bo'ron bor) — bu yerda "storm" (bo'ron) so'zi tashvish va noaniqlikni anglatadi. Shuningdek, ko'p metaforalar odamlarning ichki dunyosini va o'zlarini tushunishlariga yordam beradi. Masalan, "I'm at a crossroads in life" (men hayotda burilish nuqtasidaman)⁷ — bu metafora kishining hayotidagi muhim qarorlarni qabul qilish, katta burilish sodir bo'layotganligini anglatadi.

Metafora, adabiyotda, san'atda, she'r va badiiy asarlarda ham keng qo'llaniladi. Ular inson tajribasini tasvirlash, hissiyotlarni ifodalash va ta'sirchan xabarlarini yetkazish uchun ishlatiladi. Badiiy asarlarda metaforalar o'quvchiga yoki tinglovchiga chuqur ma'nolarni etkazish va tasviriy tajribalarni yaratishda yordam beradi, tasavvur va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun ishlatiladi. Masalan, "The world is a stage" (dunyo bu sahna) — dunyo va sahna bir-biriga o'xshatilgan, insonlarning roli va ularning shaxsiy hikoyalari haqida tasavvur yaratish mumkin. Shuningdek, she'rlarda ham metaforalar yordamida chuqur hissiy va tasavvurlar yaratish mumkin. Masalan, "The heart is a lonely hunter" (yurak yolg'iz ovchi) — ushbu metafora insonning izolyatsiyasi va yolg'izlik hissini aks ettiradi.

⁶ George Lakoff . Mark. *Metaphors We Live By*. Johnson University of California press. London, - 2003. – 193 p.

⁷ <https://blog.udemy.com/metaphor-list/>

Metaforaning semantik tahlili metaforaning ma'no va mazmunini o'rganadi. Har bir metafora, o'z-o'zidan aniq bir ma'noni anglatadi, lekin ular ko'pincha ko'p ma'nolilikka ega bo'ladi. Ingliz tilida metaforalarning ko'plab turlari mavjud, masalan:

1. **Ontologik metaforalar:** Bu metaforalarda tasvirlangan narsa mavjud bo'lgan biror ob'ektga o'xshatiladi. Masalan: "He's a lion in the battlefield" (U jang maydonida sherdir). Bu yerda "sher" metaforasi erkakning jang maydonida jasorat va kuchni ifodalaydi, uning xarakterini esa sher kabi mard, qo'rqmas, botir deb tasvirlaydi.
2. **Mekaniki metaforalar:** Bu ko'pincha abstrakt tushunchalarni biror jismoniy ob'ektga taqqoslash orqali ishlatiladi. Masalan: "She's the heart of the organization" (U tashkilotning yuragi). "Yurak" metaforasi tashkilotning eng faol, mehnatkash, uddaburon xodimi ekanligini anglatadi.

Metafora nafaqat tilning semantikasiga, balki uning kontekstual ishlatilishiga ham bog'liq. Pragmatik tahlil metaforalar qanday kontekstlarda ishlatilishini va ular qanday maqsadlarda qo'llanilishini o'rganadi. Ushbu tahlilda tilning ijtimoiy va madaniy jihatlari e'tiborga olinadi. Ingliz tilida metaforalarning ko'p qismi vizual tasvirlarga asoslangan. Misol uchun, "She has a bright future ahead of her" (Uning kelajagi yorqin). Bu yerda "bright" (yorqin) so'zi kelajakdagi muvaffaqiyatni, porloq, nurlil hayotni anglatadi. Metaforalar ko'pincha tasavvur va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun ishlatiladi. Masalan: "The world is a stage" (Dunyo sahna). Bu yerda dunyo va sahna bir-biriga o'xshatilgan, insonlarning roli va ularning shaxsiy hikoyalari haqida tasavvur yaratish mumkin.

Ingliz tilida ko'plab faddiy ifodalar va idiomalar metaforalardan tashkil topgan. Bu so'z birikmalari o'zlarining to'liq ma'nolari bilan ishlatiladi, lekin ular aslida boshqa biror narsani taqqoslash orqali yaratilgan. Masalan: "kick the bucket" (o'lish) — bu idiomada "kick" (tupurmoq) va "bucket" (kova) so'zlari qo'llanilib, o'lim haqidagi tasavvurni yaratadi. Oziq ovqat bilan bog'liq "piece of cake" (juda oson) idiomasi "piece" (bo'lak) va "cake" (keks) so'zlari biror ishning oson bajarilishini ifodalaydi.

Metafora tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkabga bo'linadi.

Oddiy metafora: Bir narsa boshqa bir narsaga taqqoslanadi, masalan, "Life is a journey". Murakkab metafora: Bir nechta so'zlardan yoki iboralardan tashkil topadi, masalan, "He's fighting a losing battle". Leksik metamorfoz turidagi metaforalar yangi ma'no yoki tasavvur yaratish uchun ishlatiladi. Masalan: "The classroom was a battlefield" (Sinfxona jang maydoni edi). Kontekstga bog'liq metaforalar faqat muayyan kontekstdagi o'zgarishlar asosida ishlatiladi. Masalan: "He is a rock" — bu erda "rock" tasviri odamning mustahkamligini va qat'iyatini anglatadi.

O'zbek tilida metaforalar tilning boy va ijodiy elementlaridan biri hisoblanadi. Metafora, odatda, bir narsani yoki hodisani boshqa bir narsa bilan chuqur va ishoratli tarzda taqqoslash usuli bo'lib, bu orqali so'z yoki iboraning ma'nosi kengaytiriladi, yangi ma'nolar qo'shiladi. Metaforalar ko'pincha ijodiy tarzda yaratiladi va ularning mazmuni turli xil simvolik ma'nolar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, «qalbni ochish», «kuch-qudratga ega bo'lish» kabi iboralar chuqur metaforalarni tashkil etadi. Metaforalar ko'pincha tabiat va kundalik hayot elementlariga asoslanadi. Buning natijasida, odamlarning tuyg'ularini, his-tuyg'ularini va boshqa abstrakt tushunchalarini ifodalash uchun tabiat va turli shaxsiy tajribalardan foydalaniladi. Masalan, "yorug'likda yashash", "suv kabi atishi" kabi iboralar orqali odamlarning hissiyotlari tavsiflanadi. Frazologizmlarga aylanadigan metaforalar, ya'ni ular to'liq ma'noga ega bo'lgan frazalarga aylanadi. Masalan, «ko'zdan yo'q bo'lish» (yo'qotish), «qalbdagi yo'l» (maxfiy maqsad) kabi frazalar metaforalarning ishlatilishiga misol bo'la oladi. Metaforalar nafaqat kundalik gaplashuvda, balki adabiy asarlarda ham faol ishlatiladi. O'zbek adabiyotida metaforalar lirik yoki epik asarlarda odamlarning ichki dunyosi, tuyg'ularini teran va

chuqur ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, «qalbmning chog'ida yorig'» kabi iboralar adabiy ma'noda chuqur va ta'sirli metaforalar hisoblanadi⁸.

Metaforalar ma'naviy, adibiy, ijtimoiy va madaniy sohalarda turli maqsadlarda ishlatilishi mumkin. Masalan, siyosiy jarayonlar, ijtimoiy holatlar yoki odamlarning munosabatlari ham metaforalar orqali tavsiflanishi mumkin. O'zbek tilida metaforalar ko'pincha uzviylik va chuqurligi bilan ajralib turadi. Ularda iste'molchilarga yuqori darajada xis-tuyug'u va fikrlarni uzatish imkoniyati yaratiladi. Bunday metaforalar, ba'zan, o'zbek xalqining an'anaviy va milliy qadriyatlariga asoslanishi mumkin.

Metaforalar tiling asosiy ijodiy vositalaridan biri bo'lib, ular nafaqat tushunchalarni takomillashtirishda, balki ma'nolarni chuqurlashtirishda, adabiy va kundalik ifoda shakllarini boyitishda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa

Ingliz tilida metaforalarning lingvistik tahlili tilshunoslarga nafaqat tilning strukturaviy jihatlarini, balki uning insonlar o'rtasidagi madaniy, ijtimoiy, ma'naviy va psixologik jihatlarini o'rganishga yordam beradi, munosabatlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Metafora tilning eng ijodiy va tasavvurni yaratishga qaratilgan jihatlaridan biridir, shuning uchun uning lingvistik tahlili tilshunoslikda katta ahamiyatga ega. Metaforalar yordamida til va fikr rivojlanadi, odamlar o'z hissiyotlarini va dunyoqarashlarini yanada chuqurroq anglash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, metaforalar tilning ijodiy va tasavvurni ifodalashdagi eng kuchli vositalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. George Lakoff. Mark. *Metaphors We Live By*. Johnson University of California press. London, - 2003. – 193 p.
2. Richards I. A. *The Philosophy of Rhetoric // Philosophical perspectives on metaphor / by M. Johnson*. - Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981. -P. 48-62.
3. Black M. *More about metaphor // Metaphor and thought / by A. Ortony*. - 2nd ed. -Cambridge, 1993. - P. 19-41.
4. Kenneth Burk. *A Rhetoric of Motives*. University of California press. Berkeley and Los Angeles. 1969. -177 p.
5. Roman Jakobson. *Linguistics and Poetics*. The Harvard university press Cambridge, Massachusetts London, England, - 1987. – 216 p.
6. George Lakoff. Mark. *Metaphors We Live By*. Johnson University of California press. London, - 2003. – 193 p.
7. <https://blog.udemy.com/metaphor-list/>
8. Raximova, U., & Masharipova, N. (2024). AYOL XARAKTERINI IFODALOVNCHI PAREMALARNING LINGVOKULTUROLOGIK TASNIFI. B EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH (T. 4, Выпуск 11, cc. 54–59).

⁸ Raximova, U., & Masharipova, N. (2024). AYOL XARAKTERINI IFODALOVNCHI PAREMALARNING LINGVOKULTUROLOGIK TASNIFI. B EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH (T. 4, Выпуск 11, cc. 54–59).